

De schemering van de democratie

Van Anne Applebaum verscheen eveneens
bij Ambo|Anthos uitgevers

Goelag. Een geschiedenis
IJzeren Gordijn. De inlijving van Oost-Europa 1944-1956
Rode hongersnood. Stalins oorlog tegen Oekraïne

Meld je aan voor onze nieuwsbrief om op de hoogte te blijven van
de nieuwste boeken van Ambo|Anthos uitgevers via
www.amboanthos.nl/nieuwsbrief.

Anne Applebaum

De schemering van de democratie

Over de verlokkingen van een
autoritair systeem

Vertaald door Bep Fontijn

Ambo|Anthos
Amsterdam

Het citaat op p. 5 komt uit: Julien Benda, *Het verraad van de intellectuelen*.

Vertaling: Eva Wissenburg. Amsterdam: AUP, 2018

ISBN 978 90 263 5403 8

© 2020 Anne Applebaum

© 2020 Nederlandse vertaling Ambo|Anthos uitgevers,
Amsterdam en Bep Fontijn

Oorspronkelijke titel *Twilight of Democracy*.

The Seductive Lure of Authoritarianism

Oorspronkelijke uitgever Penguin Random House US

Omslagontwerp Studio Jan de Boer

Omslagillustratie © Shutterstock

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

Onze eeuw wordt waarlijk de eeuw van de intellectuele organisatie van de politieke haat. Dit is een van de illustere titels waaronder ze de morele geschiedenis van de mensheid zal ingaan.

Julien Benda, *La Trahison des clercs*, 1927.

We moeten accepteren dat dit soort verzet tegen de moderniteit latent aanwezig is in de westerse maatschappij. [...] Zijn verwarde, fantasierijke programma, zijn irrationele en apolitieke retoriek geven uiting aan idealen die net zo oprecht zijn [...] als de idealen van andere, bekendere hervormingsbewegingen.

Fritz Stern, *The Politics of Cultural Despair*, 1961

Inhoud

1	Oudejaarsavond	9
2	Hoe demagogen winnen	31
3	De toekomst van de nostalgie	65
4	Een onstuitbare stroom van leugens	117
5	<i>Prairie Fire</i>	155
6	De oneindigheid van de geschiedenis	187
	Dankwoord	205
	Noten	207

Oudejaarsavond

Op 31 december 1999 organiseerden we een groot feest. Het was het eind van het ene millennium en het begin van een volgend en iedereen wilde dat heel graag vieren, het liefst op een bijzondere locatie. Ons feest voldeed aan dat criterium. We hielden het op Chobielin, het landhuis in Noordwest-Polen dat mijn man en zijn ouders tien jaar daarvoor hadden gekocht. Ze betaalden er slechts de prijs van de bakstenen voor omdat het een maffe, onbewoonbare ruïne was die niet meer opgeknapt was sinds de vorige bewoners in 1945 voor het Rode Leger waren gevlucht. We hadden het huis grotendeels gerenoveerd, al kostte dat veel tijd. Hoewel het in 1999 nog niet klaar was, zat er al wel een nieuw dak op. De grote, pas geverfde ontvangstkamer was nog niet gemeubileerd en kon dus prima als feestzaal dienen.

Voor het feest hadden we een heel gevarieerde groep gasten uitgenodigd: bevriende journalisten uit Londen en Moskou, een paar diplomatieke medewerkers die in Warschau waren gestationeerd, twee vrienden die speciaal uit New York waren overgekomen. Het merendeel van de gasten was echter Pools: vrienden van ons en collega's van mijn man Radek Sikorski,

die toen onderminister van Buitenlandse Zaken was van een centrumrechtse Poolse regering. Er waren ook vrienden uit de omgeving, onder wie enkele schoolvrienden van Radek, en een grote groep neven en nichten. Verder waren er enkele jonge Poolse journalisten aanwezig die toen niet erg beroemd waren, een paar ambtenaren en een of twee staatssecretarissen.

Je had het merendeel van ons grofweg kunnen indelen bij de algemene categorie die de Polen rechts noemen: de conservatieven, de anticommunisten. In die periode had je echter het merendeel van ons ook liberaal kunnen noemen. Vrijemarktliberalen, klassieke liberalen, misschien *Thatcherites*, navolgers van Margaret Thatcher. Zelfs mensen die wellicht een minder specifieke mening over de economie hadden, geloofden in de democratie, in de rechtsstaat, in de scheiding der machten en in een Polen dat lid was van de NAVO en dat zich binnenkort bij de Europese Unie zou aansluiten. Ze geloofden in een Polen dat een geïntegreerd onderdeel was van het moderne Europa. Dat was wat 'rechts' zijn in de jaren 1990 betekende.

Zoals vaker bij feestjes het geval is, was het een beetje rommelig. Cateringbedrijven bestonden in de jaren 1990 niet op het Poolse platteland en daarom hadden mijn schoonmoeder en ik grote pannen met een runderstoofschotel en geroosterde rode bieten klaargemaakt. Hotels waren er ook niet en daarom logeerden de ongeveer honderd gasten op boerderijen in de buurt, of bij vrienden in de nabijgelegen stad. Ik had een lijstje gemaakt van wie waar kon overnachten, maar uiteindelijk bleven er toch wat mensen op de grond in het souterrain slapen. Die avond laat staken we vuurwerk af: goedkoop vuurwerk uit China, sinds kort overal verkrijgbaar en waarschijnlijk heel gevaarlijk.

De muziek – op cassettebandjes die in een tijdperk voordat Spotify bestond waren opgenomen – zorgde voor de enige serieuze culturele verdeeldheid die avond. Mijn Amerikaanse vrienden kenden andere liedjes uit hun studententijd dan mijn Poolse vrienden, en andersom, en daarom lukte het niet echt om iedereen tegelijkertijd te laten dansen. Op een bepaald moment ging ik naar boven, waar ik hoorde dat Boris Jeltsin ontslag had genomen, en ik schreef een korte column voor een Britse krant. Vervolgens ging ik weer naar beneden en dronk nog een glas wijn. Om ongeveer drie uur in de ochtend haalde een van onze Poolse gasten, die een beetje kierewiet was, een klein pistool uit haar handtas en loste puur uit enthousiasme een paar schoten in de lucht.

Zo'n soort feestje was het. Het duurde de hele nacht tot aan de brunch de volgende middag en ademde het optimisme dat ik me van die tijd herinner. Wij hadden ons vervallen huis weer opgebouwd. Onze vrienden bouwden het land weer op. Een van de dingen die ik me levendig herinner van die dagen was dat we een wandeling door de sneeuw maakten – misschien de dag voor het feest of de dag erna – met een tweetalige groep mensen en hoe de klanken van het Engels en het Pools weergalmden in het berkenbos. Op dat moment stond Polen op het punt zich bij het Westen aan te sluiten, en het was alsof we allemaal tot hetzelfde team behoorden. We waren het eens over de democratie, over de routekaart naar welvaart, over de manier waarop alles ging.

Nu ligt dat allemaal achter ons. Het is twintig jaar later en ik steek nu de straat over om mensen die op mijn oudejaarsfeest waren uit de weg te gaan. En zij op hun beurt weigeren niet alleen mijn huis binnen te stappen; ze zouden zich opge-

laten voelen als ze moesten toegeven dat ze daar ooit geweest zijn. Feitelijk wil ongeveer de helft van de gasten van dat feest niet langer met de andere helft spreken. De verwijdering tussen ons is van politieke aard, het is niets persoonlijks. Polen is nu een van de meest gepolariseerde samenlevingen van Europa en we bevinden ons aan beide zijden van een diepe kloof. Het is een kloof die niet alleen door het voormalige Poolse politieke rechts heen loopt, maar ook door het oude Hongaarse rechts, het Spaanse rechts, het Franse rechts, het Italiaanse rechts en, met enig verschil, tevens door het Britse rechts en het Amerikaanse rechts.

Een aantal van de gasten van ons oudejaarsfeest – en ook mijn man en ik – bleven centrumrechts steunen, dat pro-Europees, pro-rechtsstaat en pro-vrije markt was. We bleven lid van politieke partijen die zich min of meer aansloten bij de Europese christendemocraten, samen met de liberale partijen van Frankrijk en Nederland, en de Republikeinse Partij van John McCain. Een aantal van mijn gasten noemt zichzelf centrumlinks. Maar anderen kwamen ergens anders terecht. Zij steunen nu een nativistische partij met de naam Recht en Rechtvaardigheid (*Prawo i Sprawiedliwość*, afgekort PiS). Deze partij staat steeds verder af van de standpunten die ze had toen ze van 2005 tot 2007 korte tijd deel uitmaakte van de regering en toen ze van 2005 tot 2010 het presidentschap in handen had (wat niet hetzelfde is in Polen).

In de jaren dat PiS niet aan de macht was, schaarden de leiders en veel aanhangers en voorvechters van de partij zich geleidelijk aan achter een ander stel ideeën. Die waren niet alleen xenofobisch en paranoïde, maar openlijk autoritair. Om niet te hard over de kiezers te oordelen moet wel opgemerkt

worden dat niet iedereen dit beseftte. PiS hield in 2015 een heel gematigde verkiezingscampagne en nam het op tegen een centrumrechtse partij die al acht jaar aan de macht was. Mijn man maakte deel uit van die regering, maar nam nog voor de verkiezingen van 2015 zijn ontslag. Die partij werd in het laatste jaar geleid door een zwakke en niet indrukwekkende premier. Het was begrijpelijk dat de Polen verandering wilden.

Nadat PiS in 2015 met een kleine meerderheid had gewonnen, werd echter onmiddellijk duidelijk hoe radicaal de partij was. De nieuwe regering schond de grondwet door zelf nieuwe rechters aan het constitutionele hof aan te stellen. Later probeerde PiS met een even onconstitutionele aanpak zeggenschap te krijgen over het Poolse hooggerechtshof en nam ze een wet aan die rechters veroordeelde wier vonnissen tegen het overheidsbeleid ingingen. PiS nam de staatsomroep over – wat ook in strijd met de grondwet was – en ontsloeg populaire presentatoren en ervaren verslaggevers. Hun vervangers rekruteerden ze uit de radicaal-rechtse flank van de digitale media, en ze begonnen met uitzendingen die ronduit propaganda voerden voor de regerende partij, doorspekt met gemakkelijk te weerleggen leugens. En dat alles op kosten van de belastingbetaler.

Ook de staatsinstituties waren hun doelwit. Toen PiS eenmaal aan de macht was, ontsloeg ze duizenden ambtenaren en verving hen door personen die de partij onvoorwaardelijk trouw waren, of door neven, nichten en familieleden van deze laatsten. Ze ontsloeg legergeneraals die jarenlang dure opleidingen hadden gevolgd aan westerse militaire academies. Ze ontsloeg diplomaten met ervaring en talenkennis. Ze vernietigde ook de ene na de andere culturele institutie. Het Nationaal Museum raakte zijn zeer goede waarnemend directeur

kwijt, een internationaal vermaard conservator. Zijn plaats werd ingenomen door een onbekende academicus, zonder enige museumervaring, die meteen het grote besluit nam om de expositie van moderne en hedendaagse kunst van het museum af te breken. Een jaar later nam hij ontslag en liet het museum in een grote chaos achter. De directeur van het Museum van de Geschiedenis van de Poolse Joden – een uniek museum in Europa, dat pas een paar jaar daarvoor met veel tamtam was geopend – kreeg zonder verdere uitleg zijn ontslag, tot groot afgrijzen van de internationale voorstanders en donateurs van het museum. Tal van andere geschiedenissen zoals deze vonden plaats zonder dat ze de krantenkoppen haalden. Een van onze vriendinnen verloor bijvoorbeeld haar baan bij een andere staatsinstutie, nadat ze té veel projecten té snel had afgerond. Haar nieuwe en ongeschikte directeur zag haar kennelijk als een bedreiging.

Dit gebeurde allemaal heel openlijk. Deze veranderingen waren niet bedoeld om het land beter bestuurbaar te maken. Ze moesten het bestuur van het land meer partijgebonden maken en ervoor zorgen dat de rechtbanken beïnvloedbaarder waren en zich meer naar de partij zouden schikken. Of misschien moeten we, zoals vroeger, ‘de Partij’ met een hoofdletter schrijven.

Ze hadden geen mandaat om dit te doen: Recht en Rechtvaardigheid was met zo’n meerderheid gekozen dat ze mocht regeren, maar niet met zo’n overgrote meerderheid dat ze de grondwet kon aanpassen. Om te rechtvaardigen dat PiS de wet overtrad, gebruikte de partij niet langer de gebruikelijke politieke argumenten, maar begon in plaats daarvan existentiële vijanden aan te wijzen. Sommige waren oud en vertrouwd. Na

twintig jaar van diepe Pools-joodse gesprekken en verzoening – na duizenden boeken, films en conferenties, na het opzetten van dat spectaculaire museum – trok de regering de internationale aandacht door een wet aan te nemen die een openbare discussie over de Holocaust verbood. Hoewel de regering uiteindelijk onder Amerikaanse druk de wet aanpaste, was er wel brede steun voor de wet binnen de ideologische basis van de partij: de journalisten, schrijvers en denkers (onder wie een aantal mensen die bij mijn oudejaarsfeest waren geweest) die nu zeggen dat ze ervan overtuigd zijn dat anti-Poolse machten samenspannen om Polen in plaats van Duitsland de schuld van Auschwitz te geven. Later raakte de partij ook nog betrokken bij een zinloze ruzie met de Israëliësch regering. Die ruzie leek bedoeld om te appelleren aan de boze nationalistische kiezers van Recht en Rechtvaardigheid in Polen zowel als aan Benjamin Netanyahu's boze nationalistische kiezers in Israël.

Er waren ook nieuwe vijanden. Na een korte periode met aanvallen op islamitische immigranten – moeilijk in een land waar vrijwel geen islamitische immigranten wonen – richtte de partij haar toorn op homoseksuelen. Het nationale weekblad *Gazeta Polska* drukte stickers met de tekst 'lhbt-vrije zone' die zijn lezers op hun deuren en ramen konden plakken. (Enkele van de meest prominente journalisten van dit blad waren ook aanwezig geweest op mijn oudejaarsfeest.) Op de vooravond van andere parlementaire verkiezingen in oktober 2019 werd de documentaire *Invasion* op de staatstelevisie uitgezonden.¹ Hierin werd het geheime 'lhbt-plan' om Polen te ondermijnen uiteengezet. De Poolse rooms-katholieke kerk, ooit een neutraal instituut en een apolitiek symbool van nationale eenheid, begon vergelijkbare thema's te propageren. De huidige aarts-

bisschop van Krakau, een ambt dat paus Johannes-Paulus II in het verleden vervulde, hield een preek waarin hij homoseksuelen beschreef als een regenboogkleurige ‘plaag’ die in plaats van de ‘rode plaag’ van het communisme was gekomen.² Zijn preek werd door de Poolse regering toegejuicht en vervolgens door onlinemoderators van YouTube gehaald vanwege de haatzaaiende inhoud.

Door deze opeenvolging van gebeurtenissen is het nu moeilijk voor mij en sommige van de gasten van dat oudejaarsfeest om ook nog maar ergens over te praten. Neem bijvoorbeeld Ania Bielecka, vroeger een van mijn beste vriendinnen en de peetmoeder van een van mijn kinderen. Ik heb haar geen enkele keer meer gesproken sinds een hysterisch telefoongesprek in april 2010, een paar dagen na het vliegtuigongeluk van de toenmalige president vlak bij Smolensk, in Rusland, waarover straks meer. Ania is een architect die bevriend is (of was) met een aantal van de bekendste kunstenaars van haar generatie. Ze geniet (of genoot) ook van tentoonstellingen van hedendaagse kunst en is zelfs een paar keer voor haar plezier naar de Biënnale van Venetië gereisd. Ze vertelde me eens dat ze het net zo leuk vond om naar mensen te kijken tijdens de Biënnale als naar de tentoonstellingen: al die prachtig uitgedoste kunstzinnige dames. De afgelopen jaren heeft ze echter een nauwe band gekregen met Jarosław Kaczyński, de leider van Recht en Rechtvaardigheid en de tweelingbroer van de omgekomen president. Ze is een heel goede kok en nodigt Kaczyński nu regelmatig voor de lunch uit in haar appartement. Daar bespreekt ze met hem wie hij in zijn kabinet moet opnemen. Ik hoorde dat de minister van Cultuur, die de aanval op Poolse museums bedacht, op haar aanraden is aangesteld. Een aantal jaren ge-

leden probeerde ik met haar af te spreken in Warschau, maar dat weigerde ze. ‘Waar moeten we het over hebben?’ sms’te ze en liet verder niets meer van zich horen.

Een van mijn andere gasten – de dame die met het pistool in de lucht schoot – is uiteindelijk gescheiden van haar Britse echtgenoot. Ze was niet alleen excentriek maar schijnt nu een fulltime internettrol te zijn die fanatiek een hele reeks complottheorieën de wereld in stuurt, waarvan een groot deel fel antisemitisch is. Ze tweet dat de joden verantwoordelijk waren voor de Holocaust en plaatste een keer een Engels middeleeuws schilderij op internet waarop een jongen stond die door joden gekruisigd zou zijn. Daarbij schreef ze het commentaar: ‘En dan waren ze er nog verbaasd over ook dat ze verbannen werden’, waarmee ze verwees naar de verbanning van de joden uit Groot-Brittannië in 1290. Ze volgt en belicht de leidende figuren van het Amerikaanse ‘alt-right’ en herhaalt en propageert hun uitspraken.

Een derde persoon die een gast van ons was, is de journaliste Anita Gargas. Zij doet de afgelopen tien jaar voortdurend onderzoek naar een reeks complottheorieën over de dood van voormalig president Lech Kaczyński, die bij het vliegtuigongeluk van Smolensk omkwam. En elke keer kwam ze weer met een andere verklaring.³ Ze is in dienst van *Gazeta Polska*, het weekblad dat de anti-lhbt-stickers verspreidde. Een vierde gast was Rafal Ziemkiewicz. Hij staat inmiddels bekend als een uitgesproken tegenstander van de internationale joodse gemeenschap. Hij noemt joden ‘smerig’ en ‘gierig’,⁴ zegt van joodse organisaties dat het ‘afpersers’⁵ zijn en heeft er spijt van dat hij vroeger achter de staat Israël heeft gestaan.⁶ De bekendheid die hij door deze uitspraken kreeg, heeft zijn wankelende loop-

baan kennelijk een duwtje in de rug gegeven en hij verschijnt nu regelmatig op de staatstelevisie, die in handen van de partij is.

Ik weet toevallig dat een aantal van deze vroegere vrienden geen contact meer met hun kinderen heeft vanwege hun politieke standpunten. En in een aantal gevallen gaat die verwijdering tussen hen en hun kinderen heel diep. Een van mijn voormalige vrienden die nauw betrokken is bij een politieke partij met een openlijk homofobe agenda, heeft zelf een homo-seksuele zoon. Maar dat is ook kenmerkend: deze kloof loopt door families zowel als vriendengroepen heen. De ouders van een van onze burens in de buurt van Chobielin luisteren naar een met de rooms-katholieke kerk samenspannende pro-regerings-radiozender met de naam Radio Maryja. Ze herhalen de mantra's van de zender en beschouwen de vijanden van die zender als hun eigen vijanden. 'Ik ben mijn moeder kwijt,' vertelde die buurtgenoot me. 'Ze leeft in een andere wereld.'

Om duidelijk uiteen te zetten waarom ik hier aandacht aan schenk, moet ik uitleggen dat een deel van dat complotdenken ook op mij is gericht. Mijn man was anderhalf jaar lang de Poolse minister van Defensie in een coalitieregering die door PiS geleid werd, toen die partij voor het eerst kort aan de macht was. Later stapte hij uit die partij en was hij zeven jaar minister van Buitenlandse Zaken binnen een andere coalitieregering, dit keer geleid door de centrumrechtse partij Burgerplatform. Hij stelde zich verkiesbaar voor het Europees Parlement in 2019 en heeft daarin nu een zetel namens Polen, hoewel hij op dit moment geen deel uitmaakt van de leiding van de politieke oppositie.

Ik woon sinds 1988 in Polen, maar ik breng ook veel tijd door

in Londen en Washington, terwijl ik boeken over de geschiedenis schrijf en als journalist werk voor Britse en Amerikaanse kranten. Daardoor ben ik naar Poolse normen een ongewone echtgenote van een politicus, hoewel mensen tot 2015 voornamelijk nieuwsgierig naar me waren en niet kwaad op me. Ik heb nooit rechtstreeks antisemitisme ervaren en ik heb nooit iets van enige vijandigheid gemerkt. Toen ik een Pools kookboek uitbracht – onder andere om iets te ondernemen tegen de negatieve stereotiepe beelden over Polen in het buitenland – was de reactie grotendeels positief en enigszins geamuseerd. Ik probeerde me niet met de politiek te bemoeien en kwam enkel op de Poolse televisie om over mijn boeken te spreken.

Nadat Recht en Rechtvaardigheid de verkiezingen had gewonnen, begonnen er echter in het buitenland negatieve artikelen over de regering te verschijnen, waarvan ik de schuld kreeg. Mijn foto verscheen op de cover van twee pro-regeringstijdschriften: *wSieci*⁷ en *Do Rzeczy*.⁸ (Bij beide tijdschriften werken voormalige vrienden van ons.) De tijdschriften noemden mij de clandestiene joodse coördinator van de internationale pers en de geheime leider van de negatieve berichten over Polen in de internationale media. Een van de tijdschriften verzon details over mijn gezin om het nog duisterder te laten overkomen. Vergelijkbare verhalen waren die avond te horen tijdens het nieuwsoverzicht op de staatstelevisie, samen met een ander volledig verzonnen verhaal hoe PiS ervoor had gezorgd dat ik mijn ontslag kreeg bij een baan die ik niet eens had gehad.⁹ Uiteindelijk schreven ze niet langer over mij. De negatieve internationale berichtgeving over Polen werd zo omvangrijk dat het niet langer geloofwaardig was dat die gecoördineerd kon zijn door één persoon, ook al was die dan joods. Toch komt het

thema af en toe weer terug op social media. Tijdens Radeks verkiezingscampagne voor het Europees Parlement kregen leden van zijn team meer vragen over mij en mijn 'anti-Poolse activiteiten' dan over hem. Of ik het nu leuk vind of niet, dit verhaal gaat ook over mij.

Toen dit allemaal begon, kreeg ik een gevoel van déjà vu. Ik herinnerde me dat ik een beroemd dagboek had gelezen dat de Roemeense schrijver Mihail Sebastian van 1935 tot 1944 had bijgehouden. Daarin beschreef hij een zelfs nog extremere verandering in zijn eigen land. Sebastian was net als ik joods. En net als bij mij het geval was, behoorde het merendeel van zijn vrienden tot politiek rechts. In het dagboek beschreef hij hoe ze de een na de ander door een fascistische ideologie werden aange trokken, als een zwerm motten door een onontkoombare vlam. Hij vertelde over de arrogantie en het zelfvertrouwen dat zijn vrienden kregen toen ze zichzelf steeds minder beschouwden als Europeanen die Proust bewonderden en naar Parijs gingen, en zich daarentegen Blut-und-Boden-Roemenen begonnen te noemen. Hij luisterde terwijl zij zich overgaven aan complotdenken of zich af en toe wreed gedroegen.

Mensen die hij al jaren kende, beledigden hem in zijn gezicht en deden vervolgens alsof er niets gebeurd was. 'Is vriendschap mogelijk,' vroeg hij zich in 1937 af, 'met mensen die een hele reeks ideeën gemeenschappelijk hebben die mij vreemd zijn – zo vreemd dat ik maar binnen hoeft te stappen om hen plotseling beschaamd en opgelaten te laten zwijgen?'¹⁰ Hij schreef in die periode een autobiografische roman waarin de verteller vriendschap probeert te sluiten met een kennis van vroeger, van wie hij nu vervreemd is door de politiek. 'Nee, je vergist je,' luidt het antwoord. 'Vrienden kunnen jij en ik niet zijn, vandaag niet